

Marek Osiewicz

Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Deszcza czy deszczu? Kilka uwag o pewnym «wypadku» zecerskim i o płynącej z niego nauce

Słowa kluczowe: historia języka polskiego, polszczyzna druków, polszczyzna XVI wieku, fleksja, zecer.

1. Celem artykułu jest potwierdzenie hipotezy (sformułowanej po raz pierwszy w: Osiewicz 2012) o większym niż dotychczas zakładano wpływie pracy zecera na kształt graficzno-językowy druków z XVI wieku. Weryfikacja niniejsza oparta jest na studium porównawczym przypadku zapisu dwóch odpowiadających sobie form dopełniacza liczby pojedynczej leksemu *deszcz*, poświadczonych w bliźniaczych polskich edycjach Ksiąg o gospodarstwie domowym Piotra Krescentyna z XVI wieku. Odwołuje się ona do nowych argumentów (nieznanych analizie przedstawionej w: Osiewicz 2012¹)) o charakterze nie tylko uzupełniającym, ale dodatkowo stawiającym w nieznanym dotąd świetle zagadnienie językowej reprezentatywności materiału graficznego poświadczonego w drukach pochodzących z tego okresu.

2. Podstawą niniejszego studium przypadku jest analiza porównawcza form dopełniacza liczby pojedynczej leksemu *deszcz* poświadczonych w dwóch polskich wydaniach²) popularnego już w średniowieczu, wielokrotnie drukowanego od 1471 roku, a napisanego przed 1300 rokiem dzieła Petrusa de Crescentiis *Ruralia commoda* (Wydra, Rzepka 1984: 376). Pierwsza edycja polskiego tłumaczenia tego dzieła wydana została w Krakowie przez Helenę Unglerową pod tytułem *Piotra Crescentyna Księgi o gospodarstwie, y o opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytkow, każdemu stanowi potrzebne*³) (dalej: *CrescUng*). Książka ukazała się w 1549 roku, lecz prawdopodobnie prace nad jej wydaniem rozpoczęto już około 1538 roku i z jakichś powodów przerwano po złożeniu składki Q (czyli mniej więcej w połowie dzieła), po czym po 10 latach prace wznowiono i doprowadzono je do końca (zob. analiza typograficzna zabytku dokonana przez Kazimierza Piekarskiego — Piekarski 1930: 423–424). Wydany przez Helenę Unglerową tekst *Ksiąg... został złamany dwuszpaltowo*

1) W pracy tej wpływu zecera na ukształtowanie graficzno-językowe tekstu drukowanego z I połowy XVI wieku upatrywano w problemach związanych z formowaniem wiersza w składzie dwuszpaltowym — z uwagi na nieduży rozmiar (szerokość jednej szpalty) zmuszał on zecera do ingerencji w tekst. Argumentem na poparcie tej hipotezy był lokalizacyjny związek dwóch zjawisk: graficznego (zastępowanie tradycyjnego «ch» oznaczającego głoskę [x] za pomocą «h») i fonetyczno-morfologicznego (sporadyczne postaci spójnika *albo* obok powszechnych jego krótkich postaci *abo*) z końcem wiersza (Osiewicz 2012).

2) Poza analizowanymi XVI-wiecznymi edycjami dzieła nie było ono w całości wznawiane (Pankowicz 1979: 47).

3) Korzystano z egzemplarza będącego w posiadaniu Biblioteki Kórnickiej (mikrofilm, sygn. Mf 4935).

i wydrukowany w formacie folio (2°) klasyczną frakturą (Piekarski 1930: 416, 421). Tekst zajmuje 188 kart, 376 stron i 687 numerowanych szpalt oraz 7 i pół strony złożonych w jedną kolumnę⁴); przeplatany jest drzeworytami⁵). Autorstwo tłumaczenia nie zostało jednoznacznie rozstrzygnięte: autora upatrywano w Andrzeju Trzeciejskim starszym (zob. Pankowicz 1979: 55–56; Wydra, Rzepka 1984: 376)⁶) i w Andrzeju Glaberze z Kobylina (zob. Pankowicz 1979: 57–60; Kawecka-Gryczowa (red.) 1983: 314)⁷).

Drugie wydanie dzieła Crescentyna pochodzi z 1571 roku z drukarni Stanisława Szarfenbergera (Kraków). Ukazało się pod zmienionym tytułem: O pomnożeniu y rozkrzewieniu wJzelákich Pożytkow, Książ Dwoienaście: Ludziom Stanu káždego, ktorzyby się wczćiwym GofpodarJtwem bawili, wielce potrzebne á pożyteczne. Teraz ná wielu mieścach z niemáłą pilnością poprawione á rozJzerzone, y znowu drukowáne⁸) (dalej: Cresc-Szarf). Wznowienie to jest przedrukiem edycji Unglerowej — zachowuje w zasadzie bez zmian kompozycję tekstu: od składu dwuszpaltowego, poprzez liczbę szpalt i stron⁹), układ kolumn i ich zawartość, w dużej mierze również zawartość poszczególnych wersów, po te same drzeworyty, umieszczone w obu wydaniach w identycznych miejscach (por. Kawecka-Gryczowa (red.) 1983: 290). W stosunku do pierwodruku wydanie Szarfenbergera pod względem typograficznym różni się jedynie uzupełniającymi ozdobnikami graficznymi — inicjałami, przerywnikami, finalikami, ramkami i listwami (Kawecka-Gryczowa (red.) 1983: 293), a także krojem czcionki — w edycji z 1571 roku jako czcionki tekstowej użyto szwabachy (zob. też Kawecka-Gryczowa (red.) 1983: 292). Różnice zaznaczyły się też w ortografii, która w wydaniu Szarfenbergera została zmodernizowana zgodnie z duchem rozwojowym polskiej pisowni w tym okresie (zob. Kawecka-Gryczowa (red.) 1983: 290–291; Borecki 1974: 115).

3. W CrescUng leksem *deszcz* wystąpił 94 razy (np. *defcz* 44¹⁰), *defcz* 51, 83, 105, *defcza* 85, *defczem* 75, 83, 84, 94, 105, *defczow* 52, *defczu* 38, 98, 125, 151, *defzcz* 40, *defzcz* 204, 485, 485, 557, 599, 678, *defzcza* 25, *defzczami* 667, *defzcze* 299, 481, 697–698, *defzczem* 673, 674, *defzczow* 27, *defzczu* 195, 199, 202, 585, 253, 695–696, *dźdzami* 112). W formie dopełniacza liczby pojedynczej leksem ten poświadczony został 24 razy wyłącznie w postaci fo-

⁴) Numeracja sięga jednak dalej, aż do numeru 697, w tej części obejmuje tekst drukowany w jednej szerokiej kolumnie (rozdział podsumowujący pt. Czo ma byc czyniono Kazdego Kxiężyca).

⁵) Część z nich pochodzi ze starego zapasu pozostałego po druku O Ziolach i mocy ich Stefana Falimirza, większość to jednak drzeworyty pochodzące ze źródeł zagranicznych; uznawane są za jedne z najlepszych w polskich drukach z tego okresu (Rostafiński 1888: 174–175).

⁶) Tezę tę na podstawie analizy językoznawczej odrzucił Franciszek Sławski, twierdząc, że autor tłumaczenia pochodził raczej z terenów południowo-zachodniej Wielkopolski lub z północnego Śląska (Sławski 1972: 251–252).

⁷) Zgadzałoby się to z ustaleniami Marii Karplukówny, stwierdzającej w tekście szereg północnopolskich cech głosowych (Karplukówna 1971: 39).

⁸) Wykorzystano kopię tekstu pochodzącą z Zachodniopomorskiej Biblioteki Cyfrowej (sygnatura oryginału: XVI.1078.II; identyfikator zasobu: oai:zbc.ksiaznica.szczecin.pl:927).

⁹) Wydanie Szarfenbergera poprawia jednak pojawiające się w edycji Unglerowej pomyłki w numeracji kolumn (zob. Osiewicz 2012).

¹⁰) Lokalizacja form oparta jest na numeracji szpalt.

netycznej *deszcz*-¹¹): 4 razy z końcówką *-a* i 20 razy z końcówką *-u* (17% // 83%; *-a*: *defzcza* 25, *defzcza* 52, 66, 86; *-u*: *defzczu* 86, 98, 125, 151, *defzczu* 202, 253, 264, 285, 296, 301, 316, 349, 409, 418, 451, 490, 581, 654, 656, 666). Stan ten nie odbiega od stanu poświadczanego przez źródła SPXVI pochodzące z I połowy wieku: *-a* 1 raz (*deszcza* WróbŻołt), *-u* 5 razy (*deszczu* FalZioł 3 razy, WróbŻołt 1 raz; *dźdzu* RejPs 1 raz), 17% // 83%; jeśli wziąć pod uwagę repartycję końcówek w poszczególnych formach fonetycznych leksemu, to stan ten nie odbiega zbytnio też od obrazu oboczności *deszcza* // *deszczu* dokumentowanego przez wszystkie źródła SPXVI (*deszcza* 5 razy¹²) // *deszczu* 18 razy, 22% // 78%) (dla porównania — w źródłach SPXVI postać fonetyczna tematu tego leksemu *dźdź-* łączy się częściej z pierwotną końcówką *-a*: *dźdza* 37 razy // *dźdzu* 21 razy, 64% // 56%). Z analizy tej wynika zatem, że proporcje poświadczonych w CrescUng opozycyjnych form dopełniacza liczby pojedynczej leksemu *deszcz* nie wnoszą do poczynionych już w tym zakresie ustaleń nic nowego — po prostu potwierdzają dotychczasowe obserwacje.

Materiał ten zyskuje jednak na wartości poznawczej, jeśli uwzględnić szczegóły lokalizacji tekstowej zwłaszcza jednej formy z końcówką *-a*, zapisanej w 66 kolumnie analizowanego tekstu. Warto zaznaczyć (choć w kontekście poruszanej problematyki nie jest to obserwacja bardzo istotna), że wszystkie poświadczone w CrescUng formy dopełniacza liczby pojedynczej leksemu *deszcz* z końcówką *-a* są zlokalizowane w początkowej partii tekstu (ostatnie poświadczenie: szpalta 86, skłádka D), w której nie występują postaci opozycyjne z końcówką *-u*; analizowany zapis z kolumny 66 jest trzecim, przedostatnim poświadczeniem tej formy fleksyjnej w tekście. Specyfika tego zapisu polega na tym, że współtworząca go, oznaczająca końcówkę fleksyjną litera «a» wystąpiła na końcu wiersza otoczonego obustronnie wierszami zakończonymi zapisami niejasnymi (por. tabela 1 i rycina 1; w tabeli transliteracja z zachowaniem podziału na wiersze).

Umieszczenie zapisu *defzcza* w obustronnym sąsiedztwie czterech innych form kończących wiersz, a nieposiadających jednoznacznej, utrwalonej tradycją badawczą interpretacji fonetycznej (*wfiąkaćę*, *fia*, *žu*(|*dney*), *obracz*; wyjątkiem pozornym od tej zasady wydaje się zapis *fia* z wiersza piątego — w całym CrescUng przedniej samogłoski nosowej ani razu nie zapisano za pomocą litery «a»), nakazuje zachować powściągliwość w automatycznym (bo uprawnionym, z jednej strony, przejrzystością zapisu, z drugiej — faktem poświadczania w tekście zapisów tego typu) potraktowaniu go jako graficznego sygnału postaci dopełniaczowej. Dokładniejsza analiza tego miejsca pokazuje, że wszystkie formy kończące wiersze 4–8 kolumny 66 — wraz z domniemaną postacią dopełniacza *defzcza* — są wynikiem jednej pomyłki polegającej na przesunięciu ostatnich ich liter jeden wiersz w górę; w myśl tej interpretacji pierwotna postać graficzna tych kilku wersów wyglądała tak, jak przedstawia to tabela 2.

¹¹) W CrescUng postać fonetyczna tematu tego leksemu *dźdź-* wystąpiła tylko raz — z końcówką narzędnika liczby mnogiej: *dźdżami* 112.

¹²) Poza WróbŻołt — źródłem z I połowy XVI wieku — postać dopełniacza liczby pojedynczej *deszcza* poświadczona została 4 razy w dwóch tekstach z II połowy wieku: Strum (2) i BielKron (2).

Tabela 1

w.	CrescUng — tekst oryginalny
	66.
1	ŝlonecznych. C Około ziemie ta ma być
2	baczność aby była dobrze tłuŝta wyrowna
3	na y vległa wŝzakoż nie tak barzo twarda,
4	że by tam dźdżewnicza nie mogła wŝiakać
5	bowiem gdy by wŝtythko ŝciekało á nicz ŝia
6	tam nie miało zoŝtać tedy by też korze nie zu
7	dney ochłody niemogło mieć czaŝu deŝcza
8	od wody ktora w ziemie wŝiaka y obracz=
9	ŝie ku żywnoŝci drzewa. Przeto trzeba tako=
10	we mieŝtce gdzie ŝad chceŝ poŝtanowić pir=
11	wey wyrownać nawożeniem ziemie takowej
12	ktora by wŝię łathwie wodę wpuŝczała y
13	zgadzała ŝie z przyrodzeniem drzewa, iemu
14	ŝie przypodobaiąc, wŝzakoż nie ma być tak
15	rzadka aby za wodą miała poŝtępować, ale
16	trzeba żeby vległa była y gęŝta.

Rycina 1

1 ŝlonecznych. **C** Około ziemie ta ma być
 bacznosc aby była dobrze tłuŝta wyrowna
 na y vległa wŝzakoż nie tak barzo twarda/
 że by tam dźdżewnicza nie mogła wŝiakać
 bowiem gdy by wŝtythko ŝciekało á nicz ŝia
 tam nie miało zoŝtać tedy by też korze nie zu
 dney ochłody niemogło mieć czaŝu deŝcza
 od wody ktora w ziemie wŝiaka y obracz=
 ŝie ku żywnoŝci drzewa. Przeto trzeba tako=
10 we mieŝtce gdzie ŝad chceŝ poŝtanowić pir=
 wey wyrownać nawożeniem ziemie takowej
 ktora by wŝię łathwie wodę wpuŝczała y
 zgadzała ŝie z przyrodzeniem drzewa, iemu
 ŝie przypodobaiąc/ wŝzakoż nie ma być tak
 rzadka aby za wodą miała poŝtępować/ ale
 trzeba żeby vległa była y gęŝta.

Tabela 2

w.	CrescUng — rekonstrukcja I
	66.
1	flonecznych. C Około ziemie ta ma być
2	bacznofc aby była dobrze thłufsta wyrowna
3	na y vległa wżakoż nie tak barzo twarda,
4	że by tam dżdżewnicza nie mogła wfiąkać
5	bowiem gdy by wftythko fciekało á nicz fię
6	tam nie miało zoftać tedy by też korze nie za
7	dney ochłody nie mogło mieć czařu defczu
8	od wody która w ziemie wfiąka y obracza
9	fię ku żywnořci drzewa. Przeto trzeba tako=
10	we mieřtce gdzie řad chceřz pořtanowić pir=
11	wey wyrownać nawożeniem ziemie takowej
12	która by wfię łathwie wodę wpuřczała y
13	zgadzała fię z przyrodzeniem drzewa, iemu
14	fię przypodobaiąc, wżakoż nie ma być tak
15	řzadka aby za wodą miała pořtępować, ale
16	trzeba żeby vległa była y gęřta.

By jednak uprawomocnić taką genezę formy *defcza* zlokalizowanej w kolumnie 66, należy uporać się z niepasującym do niej elementem tej «układanki». Jest nim znak dzielenia kończący ósmy wiersz analizowanego fragmentu, który w rekonstrukcji (ukazującej stan sprzed pomyłki) nie znalazł swojego miejsca. Właściwe odtworzenie stanu pierwotnego wymaga dokładnego przeanalizowania technicznej, bez wątplenia zecerskiej podstawy poświadczanego w CrescUng «wypadku» tekstowego.

Po pierwsze, ustalić należy, na którym etapie pracy zecera analizowana pomyłka mogła zaistnieć. Szesnastowieczny skład tekstu składał się najprawdopodobniej z dwóch oddzielnych etapów: składania pojedynczych wierszy w specjalnym urządzeniu zwanym winkielakiem oraz łamania tak powstałego zbioru złożonych wierszy na poszczególne kolumny. Logiczne jest, że zamiana ostatnich liter kilku wersów nie mogła nastąpić na etapie składania poszczególnych wierszy — na tym etapie pracy czynnościom zecerskim podlega tylko ten fragment tekstu, który zawiera się w składanej na bieżąco linijce kolumny. Poświadczona w CrescUng pomyłka nastąpić mogła natomiast w zasadzie w każdym momencie pracy zecerskiej następującym po składzie pojedynczych wierszy — od tego bowiem momentu wszelkich operacji dokonywało się na wielowersowych całościach. U podstaw omawianego błędu leży najprawdopodobniej zjawisko «osypania się składu» — częste w pracy zecera zajmującego się składem ręcznym. Złożone wiersze zarówno przed złamaniem tekstu na kolumny, jak i po nim składowano na stole zecerskim, najprawdopodobniej bez żadnych zabezpieczeń — czcionki nie były ze sobą połączone «na sżywno», po prostu spoczywały obok siebie (wiązanie kolumn sznurkiem stosowano dopiero po złożeniu kolumn). W takiej sytuacji nietrudno było o przy-

padkowe naruszenie złożonych wierszy — i najprawdopodobniej świadectwem takiego zdarzenia jest analizowane miejsce (o szczegółach ręcznego składu tekstu zob. Ząbkowski 1832: 29–30, 53–58; Sowiński 1988: 230–232; Drużdziel, Fijałkowski 1988: 32–33, 179–180, 227–229; Birkenmajer 1971: 2166–2167, 2475).

Rozsypanie się składu wyjaśnia w zasadzie wszystkie szczegóły zdefektowanego fragmentu tekstu — również tajemniczy, trzeci znak dzielenia (w oryginalnej wersji w formie: *obracz = |/fie*), który nie znalazł swojego miejsca w rekonstrukcji I. Jeśli założyć, że rozsypaniu uległy nie tylko ostatnie litery wersów, ale cały ten fragment (co najmniej wiersze od 4 do 8), to wówczas okaże się, że można zinterpretować poświadczony w CrescUng fragment tekstu jako inną od pierwotnej (czyli sprzed zdarzenia) całość złożoną z tego samego zbioru znaków drukarskich, ale ułożonych odmiennie. Powstały w ten sposób nowy skład tekstu, prócz przesuniętych o jeden wiersz w górę liter «ę», «a», «u» i «a», różni się od poprzedniego (pierwotnego, właściwego) przesunięciem znaku dzielenia z wiersza 6 do 8 (*obracz =* zamiast *za =*) oraz uzupełnieniem powstającego w ten sposób «braku» w wierszu 6 ślepym materiałem zecerskim (tzw. spacją, umieszczoną wewnątrz wyrazu *korzenie* → *korze nie*) wyrzuconym z wiersza 4 po zwiększeniu rozmiaru zecerskiego wyrazu *wfiąkać* przez omyłkowe dodanie do niego zbędnej litery «ę» (zmiany te ilustruje tabela 3).

Tabela 3

w.	CrescUng — tekst oryginalny	CrescUng — rekonstrukcja II
	66.	66.
1	flonecznych. ¶ Około ziemie ta ma być	flonecznych. ¶ Około ziemie ta ma być
2	bacznofć aby była dobrze thłufła wyrowna	bacznofć aby była dobrze thłufła wyrowna
3	na y vległa wżakoż nie tak barzo twarda,	na y vległa wżakoż nie tak barzo twarda,
4	że by tam dżdżewnicza nie mogła wfiąkać	że by tam dżdżewnicza nie mogła wfiąkać
5	bowiem gdy by wftythko sciekało á nicz fia	bowiem gdy by wftythko sciekało á nicz fię
6	tam nie miało zořtać tedy by też korze nie zu	tam nie miało zořtać tedy by też korzenie za=
7	dney ochłody niemogło mieć czařu deřcza	dney ochłody nie mogło mieć czařu deřczu
8	od wody ktora w ziemie wfiąka y obracz=	od wody ktora w ziemie wfiąka y obracza
9	fie ku żywnofci drzewa. Przeto trzeba tako=	fie ku żywnofci drzewa. Przeto trzeba tako=
10	we mieřtce gdzie řad chceřz pořtanowić pir=	we mieřtce gdzie řad chceřz pořtanowić pir=
11	wey wyrownać nawożeniem ziemie takowej	wey wyrownać nawożeniem ziemie takowej
12	ktora by wfię łathwie wodę wpufeřzała y	ktora by wfię łathwie wodę wpufeřzała y
13	zgadzała fie z przyroźeniem drzewa, iemu	zgadzała fie z przyroźeniem drzewa, iemu
14	fie przypodobaiąc, wżakoż nie ma być tak	fie przypodobaiąc, wżakoż nie ma być tak
15	řzadka aby za wodą miała pořteřpować, ale	řzadka aby za wodą miała pořteřpować, ale
16	trzeba żeby vległa była y geřta.	trzeba żeby vległa była y geřta.

Oczywiście, niemożliwe jest dokładne odtworzenie przebiegu błędnego naprawienia rozsypanego fragmentu, a ściślej rzecz ujmując — ustalenie kolejności następowania poszczególnych błędów. Być może to właśnie będąca punktem wyjścia niniejszych rozważań

forma *defcza*, zgodna przecież z obowiązującą jeszcze w tym fragmencie tekstu praktyką językową, zmyliła zecera i skłoniła go do przyjęcia w tej układance takiego umiejscowienia jednej z wielu tworzących ten fragment tekstu liter «a» — cała reszta jego wysiłków może być efektem tego pierwszego, całkiem uzasadnionego przecież kroku. Taki przebieg zdarzenia to, co prawda, tylko przypuszczenie, jedno wszak nie ulega wątpliwości — obojętnie jaką wersję tego fragmentu tekstu uznamy za pierwotną, zawsze będzie musiała znaleźć się tam postać *defczu*, czyli forma z końcówką *-u*, co oznacza, że rzeczywiste proporcje rywalizujących w obrębie tego leksemu końcówek dopełniacza liczby pojedynczej wynoszą nie: *-a* 4 razy // *-u* 20 razy, lecz: 3 razy // 21 razy.

4. Odtworzenie przedstawionego wyżej zdarzenia (wypadku przy pracy zecerskiej) nie jest szczególnie trudne — wymaga jedynie, po pierwsze, holistycznego podejścia do tego fragmentu tekstu (co jednak w pracy polegającej na wyszukiwaniu tylko określonych form językowych wcale nie jest oczywiste), po drugie — wiedzy o etapach procesu ręcznego składania tekstu. Ważne jest to, że analizowany fragment *CrescUng* zawiera w sobie dostatecznie dużo wskazówek, by błąd zauważyć i przywrócić pierwotną postać tekstu. To jednak nie koniec historii ujawnionej pomyłki zecera — ma ona swój ciąg dalszy, czego dowodzi uważna analiza poświadczeń wszystkich form dopełniacza leksemu *deszcz* w *CrescSzarf*, ze szczególnym uwzględnieniem otoczenia graficznego postaci fleksyjnej występującej w miejscu poświadczonego w *CrescUng* zapisu *defcza* ze szpalty 66.

Analiza zapisów form dopełniacza leksemu *deszcz* w *CrescSzarf* pokazuje, że w zakresie repartycji wariantywnych końcówek tekst ten prezentuje stan taki sam jak w *CrescUng*, czyli: *-a* 4 razy // *-u* 20 razy¹³). Szczegółowy ogląd lokalizacji zapisów tych form ujawnia również ich identyczną dystrybucję w obu edycjach tekstu — formy z końcówką *-a* występują wyłącznie w pierwszej części tekstu (do kolumny 86), w pozostałej części tekstu poświadczone są wyłącznie formy z końcówką *-u*. Ponadto postaci te charakteryzuje w zasadzie bezwyjątkowa identyczność lokalizacyjna: odpowiadające sobie formy leksemu *deszcz* poświadczone są nie tylko w tych samych kolumnach (uwzględniając poprawkę związaną z kilkukrotnym przesunięciem numeracji kolumn w *CrescUng*, zob. Osiewicz 2012: przypis 6), ale nawet w tych samych wersach, a w poszczególnych wersach — w tych samych miejscach (prócz jednego przykładu w szpalcie 659, wiersz 27–28 — różnica w umiejscowieniu tej postaci w stosunku do *CrescUng* spowodowana jest występowaniem tego zapisu w sąsiedztwie ozdobnej litery inicjalnej, w obu edycjach posiadającej różny rozmiar i z tego powodu wymagającej odmiennego zorganizowania otaczającego ją tekstu). Zbieżność lokalizacyjną i fleksyjną tych poświadczeń, ilustrującą ścisłą zależność edycji *CrescSzarf* od *CrescUng*, prezentuje zestawienie umieszczone w tabeli 4.

¹³) W wykorzystanej kopii (egzemplarzu) *CrescSzarf* jedna z form z końcówką *-u* wystąpiła w miejscu zdefektowanym (w wierszu 2 kolumny 264). W ogólnym wyliczeniu formy tej nie wyłączono z zestawienia, traktując ją jako regularne w tej części tekstu poświadczenie końcówki *-u* w tym leksemie.

Tabela 4

szp./w.	CrescUng	szp./w.	CrescSzarf
25/2	od defzczá y od infzych niepogodnych cza=	25/2	od defzczá y od infzych niepogodnych czařow
52/4	ale gwałtownym defzcza řpadniem. Gdyż	52/4	ále gwałtownym defzczá řpádniem. Gdyż
66/7	dney ochłody niemogło mieć czařu defzcza	66/7	dney ochłody nie mogło mieć, czařu defzczá
86/2	defzcza ciepłego á pothym z onego mieřtca	86/2	defzczá ciepłego, á potym z onego mieřca
86/5	dwakroć do roku wzbiera od defzczu wielkie ^o	86/5	dwakroć do roku wzbiera od defzczu wielkie ^o
98/19	walne ^o defzczu woda, á tak by zginęło wřzyt=	98/19	walne ^o defzczu wodá, á tákby zginęło wřzyt=
125/32	defzczu, wiatru y ciepła wielkiego, Wřzakoż	125/32	defzczu, wiátru, y ciepła wielkiego, Wřzakoż
151/1	no czařu defzczu, choć teř w poły przemlo=	151/1	no czařu defzczu, choć teř w poły przemlo=
202/32	od vřłapania abo od defzczu wielkie ^o , gdzieř	202/32	od vřłapania álbo od defzczu wielkie ^o , gdzieř
253/9–10	trzebuie polewania częřtego niebędzieli defzczu, gdi iey dopuřzcza kwitnąć richley vřycha	253/9–10	trzebuie polewánia częřtego niebędzieli defzczu, gdy iey dopuřzcza kwitnąć rychley vřycha.
264/2	wiořnę, iednak trzeba go řtrzedz od defzczu	264/2	wiořnę, iednak trzeba go řtrzedz od def<zczu>
285/15	bowiem namoknienie z defzczu częřtokroć czy	285/15	bowiem námoknienie z defzczu częřtokroć czy=
296/38	wřzakoż od wielkiego defzczu padaia řie ia=	296/38	wřzakoż od wielkiego defzczu padaia řię ia=
301/11	bowiem od namnieřyzego defzczu barzo od=	301/11	bowiem od namnieřyzego defzczu barzo od=
316/6	cza, od defzczu abo odrobakow nieiakich był	316/6	cá, od defzczu albo od robakow nieiakich był
349/7	di gdy řie od defzczu zamáci dořić tam wło=	349/7	dy gdy się od defzczu zamáci dořyc táw wło=
409/9	daleko od řiebie řadzić, aby czařu defzczu wiatr	412/9	daleko od řiebie řadzić, áby czařu defzczu wiatr
418/50	brze, A gdyby na then czař dla defzczu	421/50	dobrze. A gdyby ná ten czař dla defzczu
451/13	ktorzy w nich bywáia, a defzczu na nie niedo	454/13	robakow ktorzy w nich bywáia, á defzczu ná
490/37	nienie mieć czařu defzczu, wiatru y niepogodi,	493/37	nienie mieć czařu defzczu wiatru y niepogody.
581/10	odpoczywali czařu defzczu y niepogody, Ta=	585/10	odpoczywali czařu defzczu y niepogody. Ta=
654/4	defzczu poruřzona pořpołu z nařienim na doł	657/4	defzczu poruřzona pořpołu z nářienim na doł
656/29	abo ktora w kałuzach, z defzczu řie nabiera,	659/27–28	to ieřt bágnia albo ktora w kałuzach z defzczu nabiera.
666/30	dy miewa, w fuchym tho ktore defzczu nie ra=	669/30	dy miewa, w fuchym to ktore defzczu nie rá=

Interesujący jest sposób, w jaki w CrescSzarf zorganizowano graficznie fragment tekstu odpowiadający fragmentowi zdefektowanemu w CrescUng (por. rycina 2 i tabela 5).

Rycina 2

I słońecznych. ¶ Około ziemie tá ma być bacžnośc/ áby była dobrze tłuſta wyrownána y vległa/ wſzakóż nie tak bárzo twárda/ żeby tam dżdżewnicá nie mogła wſiakać: abowiem gdyby wſytko ſciekało/ á nic ſie tam nie miało zoſtać/ tedyby też korzenie żadney ochłody nie mogło mieć/ czaſu deſzczá od wody która w ziemie wſiaka/ y obraca ſie ku żywnoſci drzewa. Przewo trzeba táko

IO we mieſce/ gdzie ſad chceſz poſtanowić pierwey wyrownac náwożeniem ziemie takowej która by w ſię łatwo wodę wpuſzciała/ y zgażdzała ſię z przyrodzeniem drzewá/ iemu ſie przypodobaiac : wſzakóż nie ma być tak rzadka áby za wodą miała poſtepować/ ale trzeba żeby vległa była y gęſta.

Tabela 5

w.	CrescUng	CrescSzarf
66.		66.
1	słońecznych. ¶ Około ziemie ta ma być	słońecznych. ¶ Około ziemie tá ma być
2	bacznofć aby była dobrze tłuſta wyrownana	bacžnoſć, áby była dobrze tłuſta wyrownána
3	na y vległa wſzakoż nie tak bárzo twárda,	na y vległa, wſzakóż nie tak bárzo twárda,
4	że by tam dżdżewnicza nie mogła wſiakać	żeby tam dżdżewnicá nie mogła wſiakać:
5	bowiem gdy by wſtythko ſciekało á nicz ſia	abowiem gdyby wſztytko ſciekało, á nic ſię
6	tam nie miało zoſtać tedy by też korze nie zu	tám nie miało zoſtać, tedyby też korzenie ża=
7	dney ochłody niemogło mieć czaſu deſzcza	dney ochłody nie mogło mieć, czaſu deſzczá
8	od wody która w ziemę wſiaka y obracz=	od wody która w ziemię wſiaka, y obraca
9	ſie ku żywnofci drzewa. Przewo trzeba tak=	ſię ku żywnoſci drzewa. Przewo trzeba táko=
10	we mieſtce gdzie ſad chceſz poſtanowić pier=	we mieſce, gdzie ſad chceſz poſtanowić pier=
11	wey wyrownac náwożeniem ziemie takowej	wey wyrownac náwożeniem ziemie takowej
12	która by wſię łatwo wodę wpuſzciała y	ktoraby w ſię łatwo wodę wpuſzczała, y z=
13	zgadzała ſie z przyrodzeniem drzewa, iemu	gadzała ſię z przyrodzeniem drzewá, iemu
14	ſie przypodobaiac, wſzakóż nie ma być tak	ſię przypodobaiac: wſzakóż nie ma być tak
15	rzadka aby za wodą miała poſtepować, ale	rzadka áby za wodą miała poſtepować, ale
16	trzeba żeby vległa była y gęſta.	trzeba żeby vległa była y gęſta.

Z zestawienia tego wynika, że w analizowanym fragmencie w CresceSzarf usunięto wszystkie błędy tekstu prócz końcówki *-a* przy rzeczowniku *deszcz* (w. 4: *wfiąkaćę* → *wfiąkác*; w. 5: *fia* → *się*; w. 6: *korze nie* → *korzenie*, *žu | dney* → *ža | dney*; w. 7: *defcza* → *defzczá*; w. 8: *obracz=* → *obraca*). Zecer, prawdopodobnie odtwarzając żmudnie wiersz po wierszu układ znaków z edycji wcześniejszej, usuwał tylko te, które były w jego odczuciu ewidentnymi pomyłkami, czyli zapisami form nieistniejących — zapis *defcza* zachował się jako postać poprawna, ponieważ istniejąca w uzusie językowym. Warto zwrócić uwagę na automatyzm działania zecera: udało mu się poprawić błędy ewidentne, zmienił (w sposób konsekwentny) w kilku miejscach pisownię — ale zrobił to, traktując je jako osobne przypadki tekstowe, nie wiążąc ich w całość zdarzeniową; świadczy to o tym, że w swojej pracy nie skupiał się na większej całości tekstu, nie czytał tekstu, tylko przeliterowywał go, dokonując zamierzonej korekty ortograficznej i usuwając oczywiste błędy.

5. Przeanalizowany przypadek świadczy na korzyść dwóch tez. Po pierwsze, dostarcza nowego argumentu dowodzącego wpływu zecera na kształt nie tylko graficzny, ale także językowy (w tym wypadku: fleksyjny) XVI-wiecznego tekstu drukowanego. Po drugie, świadczy o tym, że zecerskie korekty miały charakter językowy tylko pośrednio — u ich podstaw leżały pobudki czysto techniczne, związane z organizacją wiersza na poziomie nie tylko tekstowym, lecz tekstowo-czcionkowym (tekstowo-materialnym)¹⁴. Zecer nie lekcewał płaszczyzny językowej, ale interesowała go ona wyłącznie jako jedno z dwóch — obok «sztwonej» materii czcionek — ograniczeń układu materiału zecerskiego w wierszu. Przeprowadzona analiza dowodzi, że w sytuacji problematycznej mógł się zdecydować na wybór nie tylko formy powszechnej, lecz także postaci zaledwie akceptowalnej (np. archaicznej lub regionalnej). Wynika stąd, że poświadczana przez druki XVI-wieczne wariantowość językowa może nie oddawać rzeczywistego obrazu rywalizacji form językowych w polszczyźnie tego okresu.

Nie ulega wątpliwości, że przeanalizowany przypadek nosi wszystkie znamiona przypadku tekstologicznego — jest to prawdopodobnie odosobniony zbieg wydarzeń, wymagający skrzyżowania się dwóch czynników: 1) wystąpienia w tekście błędu będącego skutkiem rozsypania się fragmentu jego składu i 2) istnienia zachowanej kolejnej jego edycji będącej wiernym przedrukiem. Wydaje się jednak, że odtworzona na podstawie omówionego przypadku, a poparta również innymi analizami (Osiewicz 2012) metoda radzenia sobie z określonymi problemami kombinatorycznymi składu tekstu jest na tyle naturalna i bezkonkurencyjna, że usprawiedliwia hipotetyczne odniesienie opartych na niej wniosków do pozostałych druków z XVI wieku. Wnioski te będą wymagały oczywiście dalszej weryfikacji, polegającej na drobiazgowej i uważnej analizie postaci graficznej tych tekstów.

Bibliografia

- Birkenmajer A. 1971: Encyklopedia wiedzy o książce, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
Borecki M. 1974: Kształtowanie się normy językowej w drukach polskich XVI wieku (na przykładzie oboczności typu *pirwszy // pierwszy*), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

¹⁴ Na ogólną rolę uwarunkowań technicznych, a także finansowych, w kształtowaniu pisowni druków z I połowy XVI wieku zwrócił uwagę już Tomasz Lisowski (Lisowski 2009: 195–204). Por. też Rzepka, Wydra 1975: 263–288.

- Druździel M., Fijałkowski T. 1988: Zecerstwo, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Karplukówna M. 1971: Regionalizmy w języku Andrzeja Cervusa z Tucholi, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Kawecka-Gryczowa A. (red.) 1983: Drukarze dawnej Polski. Od XV do XVIII wieku, t. 1: Małopolska, cz. 1: Wiek XV–XVI, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Lisowski T. 2009, Economic Calculation and Polish Alphabetic Writing, [w:] Spotkania polonistyk trzech krajów — Chiny, Korea, Japonia. Międzynarodowa Konferencja Akademicka w Tokio, red. T. Segiguchi, Katedra Kultury Polskiej TUFS, Tokio, s. 195–204.
- Osiewicz M. 2012: Wpływ zecera na ukształtowanie graficzno-językowe tekstu drukowanego. Uwagi wstępne do analizy *Ksiąg o gospodarstwie* z 1549 roku, *LingVaria* 2 (14), s. 65–76.
- Pankowicz A. 1979: Najstarszy polski druk z zakresu gospodarstwa wiejskiego (Piotr Krescentyn, *Księgi o gospodarstwie...* Kraków 1549 r.), *Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie. Historia Rolnictwa* 150, z. 4, s. 47–63.
- Piekarski K. 1930: Miscellanea bibliograficzne, *Przegląd Biblioteczny* (Kraków) IV, z. 4, s. 415–443.
- Rostafiński J. 1888: Nasza literatura botaniczna XVI wieku oraz jej autorowie lub tłumacze, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Rzepka W.R., Wydra W. 1975: Niesamoistne drukowane teksty polskie sprzed roku 1521 i ich znaczenie dla historii druckarstwa i języka polskiego, [w:] *Dawna książka i kultura. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce*, red. S. Grzeszczuk, A. Kawecka-Gryczowa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 263–288.
- Rzepka W.R., Wydra W. 1984: *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Sławski F. 1972: Z lat czterdziestych XVI wieku, *Język Polski* LII, s. 241–252.
- Sowiński J. 1988: *Polskie druckarstwo*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- SPXVI: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, t. 1–22, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1994; t. 23–35, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 1995–2011.
- Ząbkowski F. 1832: *Teoria sztuki drukarskiej zastosowana do praktyki*, nakładem autora, Warszawa.

Rozwiązania skrótów źródeł ze SPXVI

BielKron: M. Bielski, *Kronika*, Kraków 1564. — FalZioł: S. Falimirz, *O ziołach*, Kraków 1534. — RejPs: M. Rej, *Psalterz*, Kraków 1541. — Strum: O. Strumieński, *O sprawie... i rybienu stawow*, Kraków 1673. — WróbelŻółt: W. Wróbel, *Żółtarz Dawidow*, Kraków 1539.

Summary

Deszcza or deszczu? Some remarks about a typesetting “incident” and the lesson drawn from it

Key words: history of Polish language, Polish in prints, Polish in 16th century, accident, typesetter.

The aim of the article is to verify the hypothesis about the influence of a typesetter’s work (which was greater than it has so far been assumed) on the graphical and linguistic shape of prints from the first half of 16th century. The verification is based on a comparative study of two synonymous singular genitive forms of the lexeme *deszcz* (Eng. *rain*) acknowledged in twin Polish editions of *Księgi o gospodarstwie domowym* (Eng. *Books about the Household*) by Piotr Krescentyn from the 16th century. In the first printing edition the analyzed accidental form was a result of the typesetter’s mistake — he made a common “typo” replacing the original suffix *-u* with the suffix *-a*. In the reprint edition from 1571 the defective fragment of the text version from 1549 was corrected, but the form *deszcza* instead of *deszczu* remained unchanged.